

nitats o particulars en què un fedatari aixecà acta dels acords o de les sentències a què donaren peu. D'altra banda, tampoc hi falten contractes notariais derivats de les operacions financeres de la corporació local, en especial instruments de rendes venudes per la universitat en forma de deute públic (censals morts) que, pel procés que fos (amortitzacions o novacions), acabaren retornant a l'entitat emissora.

Constitueix tot un altre capítol la documentació privada que confluí, bé en la versió original, bé en trasllats posteriors, dins d'aquest enorme dipòsit en què s'anà convertint el fons de pergamins de l'Ajuntament de Girona. Tot el ventall possible de tipologies dels documents notariais hi aflora. Com suggeríem, seria realment interessant determinar el procés pel qual cadascuna de les cartes entraren a l'arxiu municipal. En uns quants casos, tanmateix, no s'hauria de descartar l'atzar.

Fruit de tot plegat, el fons de pergamins esdevé un recurs per a l'estudi del període medieval a la ciutat de Girona, sense perdre de vista llur potencial per il·luminar la història de Catalunya a la baixa edat mitjana. A tall de mostra, els documents en què el municipi té un paper específic resulten de gran utilitat per a primeres aproximacions a aspectes institucionals, a certes conjuntures locals (disputes polítiques, operacions financeres o campanyes d'obra pública a la ciutat) o, fins i tot, a contextos de més abast com ara fenòmens naturals (sequeres, inundacions i terratrèmols), guerres o cicles fiscals. Amb tot, no hem de perdre de vista el valor diguem-ne propedèutic d'aquests aplecs. Per escriure la història de la ciutat cal embrutir-se les mans amb les abundoses sèries (prou completes a partir de les darreres dècades del segle XIV) de manuals dels jurats i del consell, de registres d'entrada i sortida de lletres, de llibres d'èpoques, de llibres de comptes del clavari o de *libri notularum* de compra-venda de rendes.

Per una altra banda, els pergamins que suposem proceden de particulars tenen la virtut d'obrir finestres a l'època anterior a 1330, abans que la multiplicació dels protocols de la notaria reial de la ciutat conservats augmenti les possibilitats d'estudi. Alguns dels testaments, heretaments o donacions que custodia el fons de l'Ajuntament marquen la pista de generacions i individus difícils de documentar més enllà de dipòsits similars al que ens ocupa com ara el de pergamins de l'Almoina del Pa de la Seu o el de l'Hospital de Santa Caterina.

Sigui com sigui, el catàleg en si és tan sols una eina. Tal com reconeixen els editors a la introducció, els extensos registres mai no haurien de suplantar la consulta dels originals. Alhora, es volen útils els índexs d'ordre divers que clouen la publicació. I, això no obstant, es detecten certes ambigüitats en la classificació de les tipologies documentals i es troba a faltar una fixació de les formes de l'antroponímia que s'emmiralli o es confronti amb les extenses nòmimes que ja han ofert abans historiadors reconeguts de la ciutat com Christian Guilleré o Josep Fernández Trabal.

En definitiva, qui vulgui explotar les enormes possibilitats que ofereix el catàleg de pergamins tal volta hauria agraït més diàleg amb les publicacions ja disponibles: per exemple, haver assenyalat els documents que foren transcrits al Llibre Verd o Llibre Vermell, com ja s'apunta a la presentació del volum que succeí en alguns casos o, fins i tot, emfasitzen inscripcions damunt dels originals. Malgrat tot, qualsevol remarca que es pugui fer a l'edició serà una simple *emendatio* a l'escatocol de l'enèsim filó documental que s'ha obert a l'Arxiu Municipal de Girona.

ALBERT REIXACH SALA
Institució Milà i Fontanals, CSIC. Barcelona

Jordi BOLÓS (ed.), *Estudiar i gestionar el paisatge històric medieval*, Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida, 2007, 420 pp. (Col·lecció Territori i Societat a l'Edat Mitjana; 4). ISBN 978-84-8409-241-4.

Aquest llibre constitueix el quart volum de la sèrie *Territori i Societat a l'Edat Mitjana*, que publica la Universitat de Lleida i que edita Jordi Bolós. El seu títol sintetitza els objectius que aquí hom vol potenciar, especialment els d'estudi i protecció del paisatge històric medieval davant les creixents amenaces del present, tot sumant vuit aportacions de procedència diversa, elaborades durant la darrera dècada i on predominen les d'autors pertanyents a la prò-

pia universitat. Tanquen el volum dues ressenyes de publicacions angleses sobre el tema que signa el mateix editor i els resums dels diferents articles aquí reunits.

Helena Kirchner descriu els sistemes irrigats tradicionals observats a l'entorn de Sant Miquel de Balançat i de Santa Eulària d'es Riu, a l'illa d'Eivissa, on aplica procediments d'anàlisi geogràfica similars als dels treballs pioners i silenciats de Maria Antònia Carbonero sobre la petita hidràulica de l'illa de Mallorca. Ara l'objectiu recurrent és conèixer la forma i l'extensió que poden haver tingut els sistemes irrigats d'època islàmica en aquests dos sectors, tot i que només es disposa d'un registre documental suficient d'època moderna i de dades arqueològiques molt limitades sobre els establiments medievals de la zona. Malgrat tot, l'autora considera que certs conjunts de terrasses que presenten formes irregulars i que s'adapten al relleu original del terreny poden haver constituït el nucli inicial d'aquests espais irrigats. Temps enrere, a finals dels anys vuitanta i en el marc d'un treball col·lectiu, això mateix deduíem a Andalusia en estudiar el sistema de terrasses de l'assentament de El Castillejo (Guájjar Faragüit, Granada), on comptàvem amb registres més precisos que aquests. Resulta sorprenent, però, que aquella primícia ocupi el darrer lloc al seu aparell heurístic, oculta encara entre els casos baleàrics als que fa referència (p. 29).

Isabel Corullón i Julio Escalona s'ocupen de la producció de ferro en època medieval a la vall de Valdelaguna, sobre la vessant meridional de la Sierra de la Demanda (Burgos). El seu títol, *Entre los usos comunitarios y la iniciativa señorial*, sintetitza el plantejament de la problemàtica: hom considera que, d'ençà de l'Alta Edat Mitjana, l'extracció tradicional de ferro en aquesta zona forma part dels aprofitaments comunals de la muntanya i que la progressiva intervenció senyorial a les valls a partir dels segles X i XI no afectaria immediatament aquella prerrogativa col·lectiva fins la Baixa Edat Mitjana, quan una nova noblesa vinculada a la cort intenta introduir la farga amb roda hidràulica o martinet; malgrat tot, aquí la *ferrería de monte* tradicional encara persisteix i predomina durant tota l'època moderna, fins l'arribada de les foneries industrials. Com els mateixos autors destaquen, aquest plantejament diacrònic compta amb la dificultat d'unes fonts escrites molt limitades i que, bàsicament, només il·lustren les etapes finals de la seva anàlisi. A banda d'això, el recurs de la toponímia evoca les nombroses explotacions metal·lúrgiques a cel obert que han existit a la zona, mentre que el treball de camp identifica els munts d'escòries residuals d'algunes explotacions tradicionals. Serioses dificultats persisteixen, però, a l'hora d'establir la seqüència d'aquests registres alternatius, així com en articular la participació comunal: a tall d'exemple, no es justifica l'atribució del topònim d'arrel àrab "Almagrera" a l'època baixmedieval o posterior (p. 59); també sorprèn l'ambigua lectura que hom fa de l'aparició de l'ofici de ferrer al registre documental vers la segona meitat del segle XI (p. 69), en comprovar que la fosa i la forja de ferro són activitats especialitzades.

Josep Torró estudia els conjunts de bancals o terrasses que caracteritzen els paisatges de muntanya del País Valencià, una aportació on destaquen les seves reflexions sobre la construcció d'aquest tipus de sòls, inferides d'un marc històric i geogràfic més general. La seva anàlisi específica se centra, però, en els sistemes hidràulics andalusins i en distingir-los dels desenvolupaments ulteriors mitjançant un bon nombre d'exemples valencians, on intenta destriar les pautes socials que poden haver regit unes i altres explotacions: aquí aplica els mètodes establerts a l'estudi primordial de Los Guájares (p. 98) i les seves conclusions confirmen la petita dimensió dels conjunts irrigats d'època islàmica, així com la morfologia irregular de les terrasses inicials; més enllà, l'autor desgrana diferents tipus d'aterrassaments que serien posteriors, que hom pot atribuir a la Baixa Edat Mitjana o a l'època moderna i contemporània, quan considera que es generalitzen els conjunts de terrasses de contorn. Ell mateix és conscient de les mancances del registre arqueològic disponible sobre aquesta mena d'espais i observa, en qual-sevol cas, que no tots els establiments andalusins semblen haver disposat de sistemes irrigats. Això implica reconèixer que la irrigació no seria l'única activitat vital dels assentaments del període islàmic, sinó que cal cercar recursos agropecuaris més diversificats, tot considerant específicament l'explotació ramadera especialitzada. Malgrat tot, la seva interpretació atribueix, de forma exclusiva, la creació d'espais irrigats andalusins als clans àrabs o berbers, al temps que tendeix a limitar l'activitat agrícola dels mateixos a la superfície inicial d'aquests espais.

A la seva aportació Jordi Bolòs desenvolupa el que seria l'eix central de la publicació amb un assaig de síntesi sobre el significat, els objectius i els mètodes de la "història del paisatge", tot aportant un repertori diversificat d'exemples catalans de pròpia elaboració.

Així i amb l'argument principal de que cal preservar-lo de les actuals amenaces de destrucció, considera que el paisatge constitueix un veritable palimpsest que hom pot llegir o interpretar, principalment, a partir dels recursos cartogràfics i documentals. I per demostrar que això és possible planteja quins són els principals elements a tenir en compte, com són els pobles i les diverses formes de poblament, els límits i les vies, els camps i l'ús de l'aigua, els boscos i les pastures o les diverses indústries, així com les fortificacions i els llocs de culte. A la pràctica, l'autor centra la seva lectura en una sèrie de casos catalans, on s'interessa especialment en destriar aquelles formes que serien pròpiament antigues i altomedievales: així, atribueix un origen antic que vincula a les centuriacions a les formes ortogonals que observa a l'orientació de certs límits i camins de l'entorn d'Ultramort (Baix Empordà), Montclar (Berguedà), Alpicat (Segrià), Solsona (Solsonès) i Lliçà (Vallès Oriental), tot identificant certes pautes de transformació ulterior en aquests espais; completa la seva lectura amb la dels paisatges medievals de Marcovau (Noguera), el Sallent de Santa Pau (Garrotxa) i les sèquies del Segrià, com testimoni que serien d'origens i d'evolucions diferenciades. Certament cal agrair l'esforç de síntesi que l'autor realitza en relacionar les formes del paisatge present i la història medieval, tot i que cal advertir que la seva lectura no deixa de ser conjectural, basada en interpretacions pròpies o alienes que no són, necessàriament, unívocues com es planteja. Així, tot i invocar repetidament la vàlua que pot tenir l'arqueologia entre aquests procediments, hi manquen, justament, les dades arqueològiques que certifiquin les seves propostes.

L'aportació concreta d'Albert Martínez i Elcacho analitza l'estructura senyorial i jurisdiccional del Comtat de les Muntanyes de Prades i Baronia d'Entença, que Jaume II va crear l'any 1324 per concedir-lo a son fill Berenguer Ramon. Mal coneguda, l'autor aporta a la problemàtica la transcripció d'un text sense data de l'Arxiu Ducal de Medinaceli que aglutinaria les dues idees bàsiques del seu plantejament: d'una banda, aquí s'incorpora còpia d'un document datat l'any 1172 i que pretén descriure els extensos termes del castell andalusí de Siurana; d'altra banda, aquí es descriu també la composició senyorial del districte vers mitjan segle XIV, quan s'estableix el comtat. Els esforços de l'autor se centren a identificar i explicar destrament la seqüència que segueix la implantació de les senyories laiques i eclesiàstiques en la zona, entesa com un procés de progressiva fragmentació d'aquella unitat inicial. Ell mateix és conscient, però, que existeixen dubtes raonables sobre l'autenticitat del document de partida (p. 255), el de l'immens districte que s'atribueix a la Siurana islàmica, segons un text que sembla fet a mida per legitimar aquesta tardana fundació d'un comtat.

Juan A. Resina i Rosa M. Urpí elaboren l'enèsima aproximació al recorregut de la Via Augusta al seu pas pel Penedès, ara de forma original, això sí, en fer-ho sota l'òptica de l'abundosa documentació altomedieval disponible, on rep sovint la denominació de "calçada" en aquesta zona. La seva recerca es planteja com un recorregut a peu de camí entre Roda de Berà i Martorell, tot fent servir els recursos documentals per identificar el seu itinerari sobre el terreny, puntualment d'una forma més reeixida o més incerta. Així s'observa que els assentaments documentats es troben a certa distància de la via i que, de fet, l'esquiven amb la seva tendència de situar-se sobre els turons i això condueix els autors, al capdavant, a considerar que la calçada seria una "autopista de l'antiguitat". Malauradament no s'utilitza el registre arqueològic per comprovar si això és així des d'un principi i sovint es descarten sense gaire mirament les conclusions obtingudes precedentment per investigadors més relacionats amb la problemàtica del món antic.

Javier Escuder desenvolupa l'estudi del poblament i de l'organització territorial de la vall de Cabó (Alt Urgell), un treball que explora la documentació medieval disponible i que també utilitza els recursos cartogràfics i filològics. La viabilitat d'una recerca territorial d'aquest tipus queda provada per les dades que acumula sobre el conjunt de la vall, sobre una extensió de poc menys d'un centenar de km²: 24 poblacions o llocs documentats; 16 esglésies i capelles; 9 possibles emplaçaments castrals. Sense dades arqueològiques i un cop fixat el corpus onomàstic, la seva tasca principal consisteix a proposar una seqüència cronològica i una classificació tipològica dels assentaments que enceta amb tres possibles topònims antics, als quals suma altres 9 hipotètiques fundacions carolíngies, per acabar afegint la resta de llocs documentats fins la Baixa Edat Mitjana, quan s'inicia un accentuat i irreversible despoblament de la zona. Sense dades materials i en estar dissociades del poblament, de les notícies de fortificacions dedueix que aquí tenen poca repercussió els fenòmens de la feudalització i de l'encastellament, tot apli-

cant una visió molt limitada d'aquests conceptes historiogràfics, al temps que observa que les esglésies ocupen posicions excèntriques als nuclis de cases tradicionals.

Clou la sèrie d'aportacions l'estudi d'Imma Sánchez Buirà sobre la casa i la biblioteca de Bartomeu Grassa, prevere i mestre d'arts a la ciutat de Lleida, gràcies a l'inventari dels seus béns, un document redactat l'any 1568 que transcriu en apèndix. És aquest un text molt detallat on són descrites les diferents estances de la casa, amb el seu mobiliari i tots els estris i robes que hom hi trobà, molt envellides en conjunt. La restitució de l'edifici resulta hipotètica i es proposa distribuir-lo en tres plantes (baixa, alta i terrat), on destaquen especialment els continguts de l'habitació del prevere i de la cuina o dels magatzems: així, és a la seva cambra on s'inventaria els 106 llibres de la biblioteca, que hom troba ordenats alfabèticament i que constitueixen una mostra ben representativa de l'impacte que va tenir la impremta entre els estudiosos de l'època, on no manquen les influències humanístiques; també és exhaustiu l'inventari de la roba que hom troba arreu o guardada en caixes, així com la distribució dels mobles i d'altres atuells, especialment a la cuina, al rebost i al celler.

Al capdavant, cal felicitar l'editor i els autors per l'esforç realitzat, per haver explorat amb aquests casos pràctics algunes de les possibilitats que avui pot oferir l'estudi dels paisatges històrics, tot exposant amb claredat els mètodes que han fet servir. Aquí, el procediment més habitual pren com a punt de partida el paisatge actual i segrega els seus usos i les seves formes, tot classificant-les per períodes històrics en aplicar diferents tòpics de diversa qualitat, més fonamentats o més incerts. En qualsevol cas, la importància dels resultats que hom pot esperar d'una lectura regressiva del paisatge present decreix progressivament, si més no, en la mateixa mesura en que els objectes a estudiar s'allunyen en el temps.

Tanmateix, els recursos cartogràfics actuals faciliten que aquesta aproximació formal pugui fer-se a diferents escales i semblaria lògic, fins i tot, que l'itinerari escollit sigui sempre de major a menor, de la visió més general a la més concreta, la de les construccions i els camps que avui podem veure. No ha d'estranyar-nos, així, que el paper que aquest procediment atorga a l'arqueologia sigui molt secundari, en situar-la inequívocament al capdavant de la gradació i, potser, en no trobar-la entre els recursos disponibles. És per això que, en relació a l'estudi de l'Edat Mitjana, considerem molt més idoni el mètode invers, aquell que a partir de la pràctica arqueològica reconeix i estudia el poblament històric, que identifica els assentaments i que estableix la seva cronologia certa. És un cop satisfet aquest objectiu prioritari que podem ampliar l'escala per aproximar-nos amb garanties suficients a l'estudi del paisatge històric, als usos que hom fa del territori i dels seus recursos, com s'ha defensat sempre des de l'arqueologia espacial.

RAMON MARTÍ CASTELLÓ
Universitat Autònoma de Barcelona

José BORDES GARCÍA, *Desarrollo industrial textil y artesanado en Valencia de la conquista a la crisis (1238-1350)*, Valencia, Bancaja, 2006, 412 pp. ISBN 84-689-5846-8.

La obra que comentamos está dedicada, como su título indica, al análisis del artesanado textil valenciano durante el primer siglo de historia de la ciudad tras la conquista cristiana de 1238. Su autor es José Bordes, historiador perteneciente al grupo de medievalistas valencianos que ha trabajado bajo la dirección de Paulino Iradiel y que tanto ha contribuido al avance del conocimiento de la economía valenciana en la Baja Edad Media, en particular desde el punto de vista de las actividades comerciales y productivas. La obra constituye la publicación de lo que en su día fue la tesis doctoral del autor y ese carácter de tesis se plasma en algunas de las virtudes que el estudio reúne y que destacaremos en las siguientes líneas.

Lo primero que llama la atención del estudio de José Bordes, antes incluso de llegar a abrir el libro, es el carácter tan temprano del ámbito cronológico que lo enmarca. Ese marco es el correspondiente a la segunda mitad del siglo XIII y primera del XIV, es decir, a los años 1238-1350, un período para el que sólo es posible profundizar en el conocimiento de las actividades productivas en algunas ciudades de la antigua Corona de Aragón, como Barcelona, Zaragoza o Valencia, donde se ha conservado un volumen importante de documentación datada en esos primeros años después de la conquista, y que sería prácticamente imposible de abordar